

Dohnalová, Lenka; Pešl Šilerová, Lucie; Radok Žádná, Ingeborg

Uplatnitelnost na trhu práce v oblasti klasické hudby : Koresponduje vzdělávání v ČR v oboru s pracovním trhem?

Musicologica Brunensia. 2022, vol. 57, iss. 1, pp. 115-128

ISSN 1212-0391 (print); ISSN 2336-436X (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/MB2022-1-7>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.77390>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20230124

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Uplatnitelnost na trhu práce v oblasti klasické hudby. Koresponduje vzdělávání v ČR v oboru s pracovním trhem?

Employability in the Field of Classical Music. Does Education in the Czech Republic Correspond to the Job Market?

Lenka Dohnalová / lenka.dohnalova@idu.cz,

Department of Music, Arts Institute-Theatre Institute, Prague, CZ.

Lucie Pešl Šilerová / 5576@post.jamu.cz,

Music Production Department, Faculty of Music, Janáček Academy of Performing Arts, Brno, CZ.

Ingeborg Radok Žádná / rektorka@amu.cz,

Music Production Department, Academy of Performing Arts, Prague, CZ.

Abstract

The study revisits and interprets the basic available information concerning the relationship between art education and the labour market in classical music in the Czech Republic in the context of the European Union (EU). It adds the results of a survey of conservatory graduates and their most frequent employers of orchestras and elementary art schools within the research plan of the Arts Institute. Graduates were asked about further professional orientation in two rounds in 2019 and 2021. The survey of the most frequent employers in 2019 covered the period of three last years. A questionnaire asked about the number of hired employees in three categories 1) up to 25 years of conservatory graduates, 2) up to 30 years of university graduates, 3) over 30 years, the state of supply and demand, scale and verbalized evaluation of the level of readiness of adepts in the theoretical, practical-artistic, socio-psychological and organizational. The questionnaire also included an evaluation of the types of motivation of adepts to choose an employer (permanent position, interesting work, salary, team work). The survey proved the high importance of the Basic Art School's network for employment (the basis of social security) of artists in the Czech Republic and the relative decline in graduates' interest in places in orchestras. At the end of the study, the trend of the labour market is recapitulated with the expected demands on future artists and employers as well as the relatively low readiness of graduates for independent artistic work.

Key words

employment, classical music, education, conservatories, art universities, basic art schools, orchestras, necessary competencies

1 Úvod

Vyrovnaná kapacita vzdělávacího systému a nabídky pracovních míst, popř. vzdělávání k schopnosti tvořit nové pracovní příležitosti, je cílem vzdělávací infrastruktury, i když zaměstnavatelé preferují lehký převis zájemců tak, aby bylo možné vypisovat výběrová řízení. Tzv. „uplatnitelnost“ na trhu práce je základním parametrem jak pro zřizovatele, tak adepty a absolventy škol, je klíčová pro pracovníky, kteří chtějí znát své příležitosti, pro zaměstnavatele z důvodů nastavení dlouhodobé udržitelnosti a perspektivy pracovních míst i pro státní a evropskou administrativu, která vyhodnocuje trendy a nastavuje politické priority ve svých strategiích.

Na téma uplatnitelnosti absolventů na trhu práce je v současnosti kladen důraz. Evropské strategické dokumenty i speciální průzkumy vysokých škol zdůrazňují podnikatelské kompetence, flexibilitu a schopnost řešit problémy v predikci budoucích proměn pracovního trhu.¹ Příkladem může být publikace Evropské komise sítě Eurydice *Modernizace vysokoškolského vzdělávání v Evropě: přístup, studijní úspěšnost a zaměstnatelnost* [CROSIER 2019]. V ČR se částečně tato problematika odráží v *Nařízení vlády o standardech pro akreditace ve vysokém školství*² a ve strategických dokumentech MŠMT.

Státní statistická šetření v resortu školství v České republice (dále ČR) se řídí evropskou a českou statistickou legislativou,³ ale dosud nezahrnují standardizované sledování absolventů a jejich uplatnění na trhu práce. Jako komplikující ze strany dodavatelů dat jsou uváděna především nařízení na národní i evropské úrovni, která se týkají ochrany osobních údajů⁴ v souvislosti s korektním získáváním a uchováváním kontaktů a primárních dat, pokud není sběr státně standardizován. V praktické rovině pak stanovení odpovědnosti, personálních a finančních kapacit pro tuto práci na školách. Zatím je také poměrně malá výtěžnost dat [VLASOVA a MARENGO, 2016]. Malá návratnost dat se dotýká i průzkumů prováděných Centrem pro studium vysokého školství (dále CSVŠ), jak ukazuje např. i studie *Uplatnitelnost absolventů vysokých škol z pohledu zaměstnavatelů* [CSVŠ, 2016].

1 Doporučení Rady ze dne 22. 5. 2018 o klíčových kompetencích pro celoživotní učení [online] 2018. Úřední věstník Evropské unie. [ed. 4. 6. 2018]. Dostupné z: [https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/CS/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/CS/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN).

2 Nařízení vlády č. 274/2016 Sb. [online] 2016. Dostupné z <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2016-274>.

3 Zákon č. 561/2004, Vyhláška č. 364/2005 Sb. O dokumentaci škol a školských zařízení, Vyhláška č. 277/2016 Sb. O předávání statistických údajů vysokými školami, Zákon č. 89/1995 Sb. O státní statistické službě, Nařízení EP a ES č. 223/2009 ze dne 11. 3. 2009 O evropské statistice, Nařízení EK č. 912/2013 z 23. 9. 2013 O vypracovávání a rozvoji statistik o vzdělávání a celoživotním učení, Nařízení EP a Rady EU 2015/759 z 29. 4. 2015 O evropské statistice.

4 Zákon č. 110/2019 Sb. O zpracování osobních údajů a obecným nařízením o ochraně osobních údajů, EU nařízení 2016/679.

K reflexi tématu ze strany škol se vztahuje také dokument *Výsledky učení AEC 2017* [AEC, 2017], vytvořený Association Européenne des Conservatoires, Académies de Musique et Musikhochschulen (dále AEC) pro studenty, pedagogy a instituce vysokého hudebního školství. Jako podpůrný materiál pro hodnocení programů z oblasti hudebního vzdělávání vypracovaly také hudební fakulty Akademie múzických umění (dále AMU) a Janáčkovy akademie múzických umění (dále JAMU) v rámci *Centralizovaného rozvoje programu Ministerstva školství a tělovýchovy* (dále MŠMT)⁵ v roce 2016 *Standardy pro oblast vzdělávání, oblast Umění, tematický okruh Hudební umění*.

Dostupná jsou data z národních i mezinárodních šetření Eurostatu, pilotního šetření *Eurograduate 2018*, *Eurostudent* (v plánu 5-6. 2022 *Eurostudent VIII*), organizované v ČR MŠMT s podporou Erasmus+ programu, na kterých se podílí CSVŠ.⁶ Pracovního trhu performing arts se týkají studie, s nimiž pracuje PEARLE-Live Performance Europe [DE WISPELAERE a kol. 2021]. V zahraničí sledují uplatnění absolventů metodicky především Velká Británie a Německo. Dostupné jsou např. publikace zahrnující šetření v německy mluvících zemích, tzv. DACH regionu [BAUER a STRAUSS, 2015. BISHOP a TRÖNDLE, 2017] a Velké Británie [WHITE, 2013. WOOLARD a kol. 2014. ROBERTSON a WHITEFOOT, 2022].⁷ Naprostá většina studií ovšem agreguje data do segmentu performing arts, tj. nesleduje samostatně hudbu.

2 Cíle a metody

Cílem této studie bylo zjistit dlouhodobější trend a aktuální počty absolventů uměleckých oborů v oblasti klasické hudby, jejich složení a profesní směřování. Dále pak kvantifikovat počty pracovních míst, která jsou pro tyto absolventy relevantní, počty míst disponibilních a zjistit také, do jaké míry uspokojují přijatí adepti na pracovní místa aktuální potřeby nejčastějších oborových zaměstnavatelů.

Smyslem širšího aktuálního výzkumného záměru Institutu umění-Divadelního ústavu (dále IDU) je především vyhodnocení míry korespondence zaměření vzdělávání a poptávky tohoto segmentu a popis kapacity a charakteru tohoto trhu. Výsledkem mají být i metodická doporučení pro monitoring a facilitaci komunikace zúčastněných stran. Průzkum proběhl na konzervatořích a u největších zaměstnavatelů: na základních uměleckých školách (dále ZUŠ) a v profesionálních orchestrech v r. 2019, na konzervatořích pak ještě opakovaně v r. 2021.⁸

5 Centralizované rozvojové programy. MŠMT [online]. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/vzdelavani/vysoke-skolstvi/centralizovane-rozvojove-programy>.

6 Přehledně česky [online]. Dostupné z: <https://www.csvs.cz/aktualni-projekty/>.

7 Obecně data uplatnitelnosti ve Velké Británii sleduje např. National Centre for Universities and Business. [online], Dostupné z: <https://www.ncub.co.uk/>.

8 Výzkumný záměr „Kulturní politika“, téma „Uplatnitelnost na trhu práce v oblasti klasické hudby v ČR v kontextu EU“, hlavní řešitel Lenka Dohňalová. Průzkum není ukončen, dotazníkové šetření proběhne ještě u absolventů vysokých uměleckých škol.

Východiskem je revize dostupných dat MŠMT a Českého statistického úřadu (dále ČSÚ) a výsledků a metod šetření organizací, které jsou pověřené sběrem a vyhodnocováním dat. V oblasti středního školství je to Národní pedagogický institut (dále NPI), dříve Národní ústav pro vzdělávání (NÚV) a CSVŠ, řízené MŠMT. V oblasti kultury Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (dále NIPOS), řízený MK ČR s tzv. *Účtem kultury* se segmentem 7 b *Zaměstnanost v kultuře podle kulturních oblastí* (poslední zpracovaná veřejně dostupná v r. 2019)⁹ a *Ročním výkazem o hudebních tělesech*.¹⁰

Posledním specializovaným zpracováním tohoto segmentu byla *Studie návazné uplatnitelnosti uměleckého personálu* [VAŠEK, RIEDLBAUCH, 2012], zaměřená na vybrané umělce z oblasti performing arts. V oblasti hudby se uvedená studie zpracovaná V. Riedlbauchem soustředila na zaměstnance symfonických orchestrů a divadelních orchestrů s expertním odhadem relativně stálých pracovních míst tzv. nezávislých souborů s doplněním o popis zdravotních a sociálních rizik. Nezabývala se absolventy a jejich uplatnitelností.

2.1 Revize dat a metod v oblasti školství

Konzervatoře jsou systémovým prvkem profesního uměleckého vzdělávání v ČR.¹¹

ČSÚ publikuje data MŠMT o konzervatořích díky jejich zvláštnímu statutu samostatně.¹²

Sledované segmenty *výuka oboru hudby a zpěvu, dramatického umění* jsou publikovány ČSÚ vždy v časové hloubce 10 let¹³ ve struktuře *žáci, nově přijatí a absolventi*. Hlubší časovou řadu (od r. 1989) lze nahlédnout v současnosti ze *Statistiky školství* MŠMT bez oborové specifikace, kterou sledujeme¹⁴. Konzervatoře jsou v ČR významně tradičně orientovány na hudbu. Podíváme-li se na dlouhodobější trend, tak dochází k stále mírnému nárůstu celkového počtu žáků za posledních deset let. Poměr žáků je vůči celkovému počtu stabilní mezi 73–75 %, jak demonstruje tabulka č. 1.

9 Tabulka 7 B Zaměstnanost v kultuře podle kulturních oblastí v r. 2019. CZSO [online] 2019. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/142872076/0900052107b.pdf/93f07b4b-21b1-4734-a49f-f5a4a0e74e5e?version=1.3>.

10 Roční výkaz o hudebních tělesech, NIPOS [online]. Dostupné z: <https://statistika.nipos.cz/2021/hudebnitelesa>.

11 Řetězec ZUŠ-konzervatoře-vysoké umělecké školy jsou segmentem uměleckého školství směřovaného k profesionální umělecké práci. Doplníkovým segmentem pro umělecké profese jsou tzv. hudební gymnázia, která ovšem systémově patří do řetězce s návazností na Pedagogické fakulty s uplatněním především ve výuce na základních a středních školách.

12 Školy a školská zařízení, tab. 119-121. CZSO [online] 2019. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/d-konzervatore>.

13 V předchozích ročních lze dohledat hlubší řadu.

14 Základní údaje o školách v regionálním školství za období 1989/90 až 2021/22. MŠMT [online]. Dostupné z: <https://sdv.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/statistika-skolstvi/zakladni-udaje-o-skolach-v-regionalnim-skolstvi-za-obdobi>.

Tab. 1 Počet žáků konzervatoří (zdroj MŠMT).¹⁵

ROK	CELKEM	HUDBA+ZPĚV
2010/11	3 560	2 683
2018/19	3 813	2 799
2020/21	3 902	2 847

Počty přijatých a absolventů nejsou v každém roce ve statistice uvedeny. Celkově se počet přijatých do oboru „hudby“ pohybuje mezi 363–432 v celém období hloubky deseti let, v oboru „zpěv“ v intervalu 104–130. Počty absolventů v rozmezí 224–270 v oboru „hudby“, 42–65 v oboru „zpěv“. Obor „zpěvu“ má významněji vzestupný trend.

Přepočtený celkový počet pedagogů konzervatoří jakožto segmentu uplatnění na trhu není sledován oborově. Celkový počet pedagogů za posledních deset let zaznamenal nepatrný pokles o 0,7 %.¹⁶ Z celkového, relativně stabilního počtu pedagogů cca jednoho tisíce během posledních deseti let můžeme odhadnout počet pedagogů v oboru hudby na minimálně 750 podle podílu studentů a individuálního charakteru výuky. Průtočnost pedagogických míst je v ČR malá, obsazené pozice bývají na dobu neurčitou.

Absolventi vysokých škol v ČR jsou sledováni pouze v agregaci dat skupiny programů, v našem případě *Humanitních a společenských věd*. Data lze nalézt jak na stránkách MŠMT,¹⁷ tak v publikaci ČSÚ *Studenti a absolventi vysokých škol v České republice (2001–2020)*.¹⁸ Celkový počet absolventů sledovaného segmentu *Umění a humanitní vědy* v r. 2001 činil 2,3 tis., v r. 2010 6,7 tis., v r. 2020 5,5 tis. Vidíme určitý boom zájmu v tomto segmentu po r. 1989 související patrně s významnou změnou obsahu, poté stabilizaci. My ovšem potřebujeme oborová mikrodata, která lze získat z výročních zpráv tří uměleckých fakult vysokých škol v ČR: AMU, JAMU a Ostravské univerzity (dále OU).¹⁹

*Výroční zpráva o činnosti Hudební a taneční fakulty Akademie múzických umění v Praze za r. 2019*²⁰ obsahuje vypsání programů, počet uchazečů, studentů a absolventů (agregovaných spolu s dalšími akreditovanými programy v oblasti tance a nonverbálního diva-

15 Tab. 121 Konzervatoře-žáci, nově přijatí, absolventi podle skupin oborů vzdělávání v časové řadě 2008/92018/19. CZSO [online] [ed. 28. 08. 2019] Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/d-konzervatore>.

Tab. 4.3. Konzervatoře – žáci, nově přijatí, absolventi podle skupin oborů vzdělávání, v časové řadě 2009/10-2019/20. CZSO [online]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/122363208/2300422004.pdf/d6a0a65e-430d-4d77-8c85-f50324ec2549?version=1.3> Pozn: změna číslování tabulek.

16 Ibid. Tab. 120, Tab. 4.2.

17 Výkonové ukazatele F: vysoké školy/F4 absolventi. MŠMT [online]. Dostupné z: https://dsia.msmt.cz//vystupy/vu_vs_f4.html.

18 Studenti a absolventi vysokých škol v České republice (2001–2020). CZSO [online], [ed. květen 2021]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/163247822/23006121.pdf/2a13727d-91bf-46b7-b171-b5243a58b95b?version=1.3>. Použita klasifikace ISCED-F 2013.

19 Do průzkumu nejsou zahrnuty katedry muzikologie. Průzkum se soustřeďuje na oficiální kvalifikaci umělecké profese v oblasti klasické hudby s určitým přesahem.

20 Výroční zpráva o činnosti HAMU za r. 2019. HAMU [online] Praha 2020 [ed. 24. 6. 2020], 51 s. Dostupné z: https://hamu.cz/media/V%C3%9DRO%C4%8CN%C3%8D_ZPR%C3%81VA_HAMU_2019-final-schv%C3%Allo_ASF_24.6.20.pdf.

dla). V bakalářském studiu k 31. 12. 2019 bylo absolventů 69, v magisterském 46, v doktorském 8. V těchto číslech jsou také absolventi oborů teorie a produkce. *Výroční zpráva 2019 Hudební fakulty Janáčkovy akademie múzických umění* udává samostatně data k hudebním studijním programům. Celkový počet absolventů byl 110, z toho 57 v bakalářském, 47 v magisterském a 6 v doktorském studiu.²¹ Opět zahrnuje také studium produkce. Třetím vysokoškolským pracovištěm, připravujícím umělce, je Fakulta umění OU.²² Počet absolventů v r. 2019 v programech hudebního umění byl 43 celkem. Detailnější struktura výročních zpráv není jednotná.

Počty absolventů vstupujících do praxe lze jediné expertně odhadnout vzhledem k tomu, že nevíme, kolik studentů přestupuje do dalšího kvalifikačního programu. To bude, předpokládáme, předmětem šetření v r. 2022. Podobně je tomu u zaměstnanec-kých pedagogických míst. Na všech uměleckých školách je velký podíl částečných a velmi malých úvazků externistů, často s portfoliovou kariérou. Výroční zprávy neuvádějí celkové číslo přepočtených pracovních pozic, lze je pouze odhadovat.

1.2 Revize dat a metod v oblasti pracovního trhu – nejčastější zaměstnavatelé

Je otázkou, co chápeme termínem „zaměstnanost“ v oblasti umění. Např. NIPOS při sběru statistických dat pro účel tzv. *Účtu kultury* a v tzv. *Ročním výkazu o hudebních tělesech*²³ vymezuje „zaměstnanost“ jako relativně stálou pracovní pozici v nějaké organizaci/uměleckém souboru. V praxi se pak jako adekvátní uplatnění absolventa umělecké školy rozumí i zaměstnanec-ké místo v uměleckém školství (ZUŠ, konzervatoře, vysoké umělecké školy). Statistika těchto pracovních pozic je agregovaně zahrnuta ve *Statistických ročenkách školství – výkonových ukazatelích školního roku – poslední 2020/21*²⁴ a v *Účtu kultury*, resp. tabulce 7 b *Zaměstnanost v kultuře podle kulturních oblastí* (poslední zpracovaná veřejně dostupná v r. 2019).²⁵

Evropská agentura *Eurofound*. charakterizuje typické pracovní úvazky umělců jako *part-time* (částečné) *short-term* (krátkodobé), *self-employment* (sebe zaměstnávající) a *portfolio career* (složené) [ROBINS, 2006]. Kariéra se typicky skládá z kombinace umělecké a pedagogické praxe, nebo umělecké a produkční činnosti (OSVČ). Typický je souběžný výkon několika činností a projektů [THOMPSON, 2012]. Tento fakt bývá provázen sociální a ekonomickou nejistotou a je náročný na časovou koordinaci. Trend zřejmě zesílí, a to nejen v umění.

21 Výroční zpráva o činnosti a hospodaření za r. 2019. HF JAMU [online] Brno 2020, 38 s. Dostupné z: https://is.jamu.cz/do/jamu/doc/5451/Vyrocní_zpravy/Vyrocní_zprava_HF_2019.pdf?changed=1635802870624 s.9.

22 Výroční zpráva Fakulta umění OU za r. 2019. OU [online] Ostrava 2020, 92 s. Dostupné z: <https://dokumenty.osu.cz/fu/vz/vz-fu-2019.pdf>.

23 Výkazy se poptávají u NIPOS [online]. Dostupné z: <https://statistika.nipos.cz/2021/hudebnitelesa>.

24 Statistická ročenka školství – výkonové ukazatele, MŠMT. Dostupné z: <https://statis.msmt.cz/rocenka/rocenka.asp>.

25 Viz výše.

Oficiální tuzemské statistiky zahrnují pouze tzv. hlavní činnost, tj. portfoliové a přerušované kariéry jsou pro metodiku statistiky problematické, resp. mají spornou výpovědní hodnotu z pohledu umělecké praxe, kde kromě výtěžku hraje významnou roli také hodnota uměleckého výkonu jak pro umělce, tak společnost a publikum. Ne vždy se také uvádějí ve statistikách přepočtené stavy pracovních pozic (viz dále metodika sběru dat ZUŠ), nicméně pro rámcový odhad mají i takové údaje výpovědní hodnotu.

2.2.1 Orchestry

Oficiální státní statistiky, podpůrné dotační programy i statistiky profesní Asociace symfonických orchestrů a pěveckých sborů (dále ASOPS) sledují počet míst souborně u profesionálních symfonických a komorních orchestrů a sborů (většinou na dobu neurčitou).²⁶ Zaměstnanci stálých divadelních orchestrů a sborů jsou statisticky sledováni jako zaměstnanci divadel. V rámci studie jsme tedy agregovali data z aktuálních stavů profesionálních těles včetně divadelních a stálých pozic v operetě a muzikálu. Celkový počet byl v sezóně 2018/2019 cca 2 800.²⁷ V porovnání se statistikou, kterou uvádí V. Riedlbauch na stejném souboru těles, se počet relativně stálých míst oproti r. 2009/10 navýšil o cca 10 %.²⁸

Kromě toho existuje v oblasti umění i hudby významný podíl projektově pracujících, relativně stabilních souborů, dále jsou to soubory pracující především na zakázku, které ani neuvádějí členy stálého orchestru a sboru, protože to jsou často stálí členové jiných souborů. U těchto statistik se jedná jak u nás, tak v zahraničí, např. v Německu,²⁹ o expertní odhady, které se často významně liší. Záleží na tom, započítávají-li se i soubory, u nichž pracovní pozice nepředstavují z ekonomického hlediska činnost hlavní (zejména u sborů, jazzových souborů, folklóru), např. právě ve studii V. Riedlbaucha, nebo i ve statistikách NIPOS. Důvodem je, že umělecká práce může být společensky a umělecky významná, i když není pro umělce tzv. činností hlavní z hlediska ekonomického. Vzhledem k tomu, že v ČR jsou permanentní pozice v profesionálních souborech, zejména orchestrech, na dobu neurčitou, je personální „průtočnost“ relativně malá.

2.2.2 Základní umělecké školy

Podle *Statistické ročenky vzdělávání MŠMT* (data přebírá ČSÚ) je zaměstnanost pedagogů v ZUŠ poměrně stabilní včetně poměru pedagogů v hudební oboru. Metodika v delší časové řadě se změnila v r. 2017/18, kdy se místo rozdělení na pedagogy interní a externí

26 Do oborové statistiky ASOPS není zahrnuta Česká filharmonie, která není jejím členem. Ze sborů pouze profesionálními sbory se zaměstnanci, tj. v ČR pouze Pražský filharmonický sbor a Český filharmonický sbor Brno.,

27 Počty byly kontrolovány podle webových stránek stálých uměleckých těles a výročních zpráv.

28 VAŠEK, Roman, RIEDLBAUCH, Václav. Studie návazné uplatnitelnosti personálu, zaměřeno na vybrané umělce z oblasti performing arts, ÚZS ČR, Praha 2012, s. 98, 101.

29 Musikleben in Deutschland. Deutscher Musikrat, 2019, s. 190 ad.

začal sledovat počet zaměstnaných a počet přepočtených plných úvazků, což je přesnější ukazatel celkové zaměstnanosti, jak demonstruje tabulka č. 2. Můžeme tedy v hloubce deseti let srovnat pouze počet disponibilních míst (i částečných úvazků) vůči místům v hudebním oboru. V r. 2008/9 byl počet míst interních a externích učitelů dohromady 10 910, z toho v hudbě 9 068, v r. 2018/19 byl počet míst celkem 11 916 a v hudbě 10 072. Rozdíly tedy nejsou markantní. Metodicky srovnatelné údaje máme od r. 2017/18. Obor hudby je stále masivně obsazen, žáci o něj mají stabilní zájem, přestože některé ZUŠ rozšiřují oborové portfolio.

Tab. 2 Pedagogická místa ZUŠ (Zdroj MŠMT).³⁰

ROK	CELKOVÝ POČET PŘEPOČTENÝCH MÍST	OBOR HUDBA
2017/18	8 454,2	7 228,6
2018/19	8 539,9	7 306,1
2019/20	8 829,7	7 555,8

3 Průzkum Institutu umění-Divadelního ústavu

3.1 Absolventi konzervatoře

V rámci institucionálního výzkumu IDU jsme ve spolupráci s Asociací konzervatoří ČR dvakrát oslovili absolventské šesté ročníky konzervatoří s hudební výukou, a to v r. 2019 a 2021. Dotazníky obsahovaly otázky 1) obor a zaměření 2) chci pokračovat ve studiu oboru 3) chci/budu pokračovat mimo obor studia (specifikujte) 3) chci/budu rovnou zaměstnán v oboru (specifikujte) 4) chci/budu pracovat mimo obor (specifikujte).

V r. 2019 odpovědělo 201 absolventů konzervatoří s hudebním zaměřením, což je 70 % všech absolventů (celkem 287). Největší počty absolventů byly v daném roce v oborech zpěv (41), dřevěné dechové nástroje (37), klavír (34), smyčce (23), žestě (12), což odpovídá dlouhodobé profilaci studia.

Ve studiu na vysoké škole chtělo v daném roce pokračovat 77 tj. 37,5 % absolventů, 36 absolventů, tj. 18 %, chtělo pokračovat v jiném oboru, nejčastěji v pedagogickém směru. Tuto volbu lze označit jako volbu oboru „příbuzného“. Co se týče přímého nástupu do zaměstnání, pak 94 absolventů, tj. 47 %, nastupuje do ZUŠ, ať už částečně, nebo zcela. Toto vysoké číslo indikuje zájem o stabilní sociální zázemí. Nastoupit do orchestru zvažovalo pouze 9 absolventů, tj. 4,5 %. 15 absolventů, tj. 7,5 % zvažovalo nezávislou uměleckou praxi jako hlavní činnost, 4 absolventi, tj. 2 %, činnost zcela jinou.³¹

³⁰ Ročenka. ZUŠ Základní umělecké školy B.1.82. MŠMT [online]. Dostupné z: <https://statis.msmt.cz/ročenka/ročenka.aspxhttps://statis.msmt.cz/ročenka/ročenka.asp>.

³¹ Vyšší číslo v součtu ukazuje na překryv činnosti. Někteří absolventi chtějí zároveň studovat vysokou školu a učit na ZUŠ. Někteří už učí, ač nemají dokončenou kvalifikaci, což koresponduje s neuspokojenou poptávkou ZUŠ.

V druhém kontrolním šetření v r. 2021 odpovědělo 272 absolventů, což je 94 % všech absolventů. Nejpočetnějšími respondenty byly studenti zpěvu (42) se skupinou zpěvu v muzikálu, klavíru (40), dřevěných dechů (33) a žesťů (24). Oborové zaměření bylo pestřejší než v r. 2021. Nejen speciální konzervatoře (J. Ježka) reagují na větší poptávku po oboru populární hudby.

Z 272 absolventů 130, tj. 48 %, hodlá pokračovat v oboru na vysoké škole, 58, tj. 21,5 %, v oboru jiném, příbuzném. Buď se jedná o další nástroj (např. kontrabas – baskytara), nebo studium pedagogiky, psychologie či režie. Jednotlivci pokračují v jiném oboru, který už studovali paralelně (Fakulta elektrotechnická, jazyky, Matematicko-fyzikální fakulta). Celkem chce, nebo již pracuje na ZUŠ 136 absolventů, tj. 50,4 %. Vzhledem k vysoké účasti studentů muzikálu a méně obvyklých nástrojů (el. kytara, baskytara, el. klávesy) předpokládá nástup do divadla 24 absolventů, tj. 8,9 %, do orchestru 31, tj. 11,5 %. 12 studentů, tj. 4,4 %, uvádí nezávislou uměleckou činnost jako svou hlavní činnost. Jednotlivci předpokládají práci zcela mimo obor (tlumočení, matematika, doprava, administrativa):

Vysoké umělecké školy nesledují statisticky odkud úspěšní adepti přicházejí. Porovnáme-li ale počet studentů, kteří chtějí pokračovat přímo ve vystudovaném oboru: 77 v r. 2019, 130 v r. 2021, jeví se takový počet uplatnitelný vzhledem k počtu přijímaných studentů do dalšího studia na hudebních fakultách vysokých uměleckých škol, i když v praxi je dostupné i studentům hudebních gymnázií, kteří nejsou zahrnuti do standardizovaných statistik uměleckého školství.

3.2 Zaměstnavatelé

V průzkumu jsme zjišťovali reálnost zamýšleného uplatnění (tj. korespondenci nabídky a poptávky). Obrátili jsme se tedy na nejčastěji uváděné zaměstnavatele absolventů – na profesionální orchestry a ZUŠ a zjišťovali stav období tří let do hloubky. Dotazník obsahoval část datovou a evaluační.

3.2.1 Profesionální orchestry

Šetření u profesionálních orchestrů s permanentními pozicemi probíhalo ve spolupráci s ASOPS a Asociací profesionálních divadel ČR (dále ASPD). Dotazník obsahoval otázky kvantitativní, týkající se počtu přijatých adeptů s oborovým rozlišením do hloubky tří posledních let, a to absolventů:

- 1) konzervatoře do 25 let
- 2) vysoké školy do 30 let
- 3) nad 30 let s praxí bez rozlišení absolutoria.

Dále otázky evaluační:

- 4) Ve kterém oboru převažuje poptávka orchestru nad nabídkou?

- 5) Odpovídá vzdělání nových zaměstnanců požadavkům praxe? (ve škále 1–10)
- 6) Uvedte nedostatky ve vzdělání ve škále 1–10 a) teoretické (specifikujte), b) prakticky umělecké (specifikujte), c) psychosociální (specifikujte), d) organizační (specifikujte).
- 7) Motivace zájmu o zaměstnání ve škále 1–10 a) stálé místo, b) zajímavá práce, c) plat, d) práce v dobrém kolektivu.

Z profesionálních orchestrů se stálými pracovními úvazky odpověděly všechny, z divadelních odpovědělo šest z možných dvanácti, nereagovaly profesionální sbory a soubory muzikálové a operetní. Data tedy nejsou tzv. úplná, nicméně odpověděla většina orchestrů se zaměstnaneckými místy z celé ČR a hodnoty přijatých pracovních pozic jsou v malém rozptylu. Ročně orchestry přijímají v jednotlivých skupinách od 0 do 3 adeptů, přičemž u 22 odpovídajících orchestrů činil aritmetický průměr v rozpětí tří let 2016–18 v kategorii do 25 let 2,7 přijatých míst na orchestr, ve věkové skupině vysokoškoláků do 30 let 3,3 míst, ve věkové skupině nad 30 let 3,2 míst.

Tab. 3 Přijetí adepti u 22 orchestrů celkem (vlastní zpracování).

SKUPINA	2016	2017	2018
>25 let	16	24	27
>30 let	25	27	18
<30 let	19	22	25

V otázce nabídky a poptávky je nejvíce uspokojena celková poptávka u orchestrů České filharmonie, Filharmonie Brno, Symfonického orchestru FOK. Naopak, největší nedostatek zájemců je v Západočeském Symfonickém Orchestru Mariánské Lázně, který je dlouhodobě podfinancován a platy hluboce podprůměrné. V průměru chybí nejvíce absolventů v lesních rozích (uvedlo 10 orchestrů), houslích a violách (uvedlo 8 orchestrů), trubkách (7 orchestrů). Nejmenší poptávka orchestrů byla v bicích nástrojích (1 orchestr) a v klarinetech (3 orchestry). Podle výpovědi bývalého předsedy ASOPS R. Dietze, se celkově nabídka pro české orchestry snižuje počtem i průměrnou kvalitou a dlouhodobější poptávka po uvedených nástrojích odpovídá zkušenosti, i když se mění celkově ve „vlnách“.³²

Zkušenosti odpovídá i hodnocení znalostí a dovedností u přijatých hudebníků. Skupinu respondentů můžeme považovat za relativně velmi konzistentní. Podle očekávání nejvýše je v průměru hodnocena kvalita uměleckého výkonu (8,5), méně teoretická připravenost (7,3), psychosociální dovednosti (6,8) a organizační schopnosti (6,5). V oblasti teoretické připravenosti orchestry uváděly malou orientaci v repertoáru, nedostatečnou interpretační pohotovost, znalosti jazyků. U nedostatků v umělecké praxi malou

³² Prezentace R. Dietze na konferenci České hudební rady, [online] 1. 10. 2021. Dostupné z: <https://www.chr-cmc.org/cs/save-the-date-2021>.

zkušenosti hry v orchestru, popř. úzké repertoárové nebo nástrojové zaměření (např. u bicích). U psychosociálních dovedností nedostatečnou flexibilitu, komunikaci zejména mezi generacemi, schopnost být disciplinovaný a pracovat týmu. U organizačních pak absenci povědomí o provozních podmínkách orchestrů, umění time-managementu. To vše odpovídá dlouhodobým zkušenostem. Co se týče rozložení motivací zaměstnanců, pak nejvyšší hodnotu získává sociální jistota stálého místa (8,4), dále pak zajímavost práce (7,9), práce v kolektivu (7,4) a nejnižší hodnotu plat (6,4). Zájemci si mohou tabulkový nástupní plat ovšem zjistit předem.

Porovnáme-li počet zájemců po absolutoriu (máme zatím jen z konzervatoří) o práci v orchestrech s počtem přijatých v adekvátní skupině konzervatoristů, pak se jeví uplatnitelnost reálná. Naopak v této věkové kategorii to spíše vypadá, že budou zájemci orchestrům chybět. Během tříletého období byl průměrný příjem absolventů z konzervatoří za rok u 22 respondentů celkem 20, zatímco v r. 2019 zvažovalo práci v orchestru pouze 9 absolventů konzervatoří. I když nemáme obě skupiny tzv. úplné, lze brát výsledek v expertních odhadech jako použitelný.

3.2.2. Základní umělecké školy

Ve spolupráci s Asociací ZUŠ v ČR a Uměleckou radou ZUŠ v ČR jsme oslovili síť ZUŠ, které obdržely stejně strukturovaný dotazník jako orchestry. Celkový počet ZUŠ v ČR je aktuálně 524, 501 s hudebním oborem. Odpovědělo celkem 134 ZUŠ, což je z celkového počtu s hudebním oborem 27%. Skupina není tzv. úplná, ale je výsledky vysoce konzistentní.

Jednotlivé ZUŠ přijaly během roku v každé z věkových skupin 1-3 nových zaměstnanců, roční průměr je 1,7 ze všech věkových kategorií.

Tab. 4 Přijetí adepti na pedagogická místa v ZUŠ (vlastní zpracování).

SKUPINA	2016	2017	2018	CELKEM
>25 let	85	99	92	276
>30 let	58	54	66	178
<30 let	77	76	104	257
CELKEM	220	229	262	711

Máme ale pouze asi třetinový vzorek ZUŠ a k dispozici absolventy (zatím) pouze z konzervatoří. Stávající respondenti z konzervatoří by zhruba pokryli poptávku našeho vzorku ZUŠ ve své kategorii. Pokud je skupina ZUŠ skutečně konzistentní i v reprezentativnějším vzorku, pak by převyšovala poptávka ZUŠ nad nabídkou absolventů v dané kategorii absolventů. To odpovídá i zkušenosti. Nejvíce škol poptává obor klavír-korepetice, klavír, kytara, elektrické klávesy, kvalifikovaná hudební nauka.

Co se týče hodnocení souladu požadavků ZUŠ na kvalifikaci a úrovně adeptů, pak celkové průměry v oblasti umělecké praxe byly 7,27, teoretické připravenosti 7,17, v psychosociálních dovednostech 6,44 a organizačních dovednostech 5,57. Verbalizace nedostatků koresponduje se zkušenostmi expertů. V praktických uměleckých dovednostech chybí schopnost improvizace a korepetice. Co se týče teoretických nedostatků adeptů, vedení ZUŠ hodnotí jako slabší pedagogickou připravenost zejména pro výuku nejmenších dětí, nedostatky v metodice, malý přehled v literatuře pro ZUŠ. Ohledně psychosociálních dovedností postrádají ZUŠ dostatečnou průpravu pro komunikaci s dětmi (jak je motivovat, vysvětlit obsah), schopnost empatie, individuálního přístupu. V organizačních schopnostech jsou to nedostatky v dokumentaci, plánování výuky. Co se týče motivace k práci, pak prioritu získalo stálé místo – 8,52 bodů, hned poté předpoklad zajímavého kolektivu – 8,11, zajímavé práce – 7,79 a až naposled plat – 7,13. Lze předpokládat, že adeptům je výše tabulkového nástupního platu známá. Výzkum, který byl proveden tímto způsobem vůbec poprvé, pokračuje ještě v letošním roce a měl by ještě, předpokládáme, doplnit respondenty ZUŠ a vysokých uměleckých škol.

3.3 Vyhodnocení

Velká část orchestrů v ČR jsou příspěvkové organizace, které vycházejí při stanovení platu z *Nářízení vlády č. 564/2006 Sb o platových poměrech zaměstnanců ve veřejných službách a správě*. Umělečtí zaměstnanci jsou zařazeni do 11.–14. platové třídy. V ZUŠ došlo k navyšení platů (v rámci platů ve školství), takže rozdíl nástupního tabulkového platu činí cca 8 tis. Kč ve prospěch nástupního platu na ZUŠ. Orchestry právní formy o.p.s. většinou kopírují výši platů příspěvkových organizací. R. Dietz uvedl ve zmíněném příspěvku konference 1. 10. 2021, že se obrací tzv. hlavní činnost hudebníků od praxe v orchestru směrem k pedagogice. Není ovšem cílem, aby profesionální umělecké školství připravovalo své absolventy primárně opět většinově pro umělecké školství. Na druhou stranu se potvrzuje, že síť ZUŠ je finančně-sociální oporou pro budoucí umělce, a pokud by se výrazně redukovala, mělo by to dopad na kapacitu konzervatoří i vysokých uměleckých škol. Jen málo absolventů se odvažuje rovnou pracovat v režimu nezávislého umělce jako hlavní činnosti. V tomto směru, jak ukázaly opakované diskuse studentů s experty, které pořádá Česká hudební rada,³³ mají studenti málo vědomostí a zkušeností.³⁴ Výjimku tvoří studenti Konzervatoře J. Ježka, kde studenti mají významně jasnější představu a motivaci k další nezávislé práci, zejména v oblasti muzikálu, jak vyplynulo z dotazníku. Krize omezení v letech 2020–21 se zatím neodrazila na statistikách. Dochází k restrukturalizaci zájmu, a to směrem k populární hudbě, kde chybí dostatečně kvalifikovaní pedagogové. Celkově se ovšem očekávají významné proměny pracovního trhu, které zasáhnou i sledovanou oblast (FMTW, 2021).³⁵

33 Česká hudební rada, nevládní organizace, www.chr-cmc.org.

34 Setkání expertů se studenty konzervatoří, ČR [online]. Dostupné z: <https://www.chr-cmc.org/cs/action-and-projects>.

35 V kap. 10 „A Fragil Sector“ (s. 10 ad.) autoři popisují pokles veřejných dotací do umění o 43% mezi

4 Závěr

Dostupná státní statistická data i statistika výročních zpráv škol neuvádí jednotnou metodiku pro jednotlivé segmenty, což komplikuje interpretaci dat a jejich srovnatelnost. Z vlastního průzkumu, který byl uskutečněn v r. 2019 a částečně ve školách v r. 2021, vyplývá, že absorpce absolventů konzervatoří, kteří chtějí pokračovat ve studiu na vysokých uměleckých školách v ČR, se jeví reálná, stejně jako uplatnění na pozicích v ZUŠ a orchestrech v oboru klasické hudby. Významnou záchytnou sítí je nabídka pracovních míst v ZUŠ, které tvoří sociálně-ekonomickou oporu kariéry. Průzkum dosud není ukončen a lze předpokládat, že absolventi vysokých uměleckých škol budou poptávat spíše místa sólistů a uplatnění na širším mezinárodním pracovním trhu. Jako nepříznivý se jeví fakt platové disproporce mezi vzdělávacími a uměleckými organizacemi, na který upozorňuje zejména ASOPS. Celkově je český trh klasické hudby poměrně konzervativní a zatím poměrně stabilní. Perspektivně je ovšem třeba počítat s potřebou analýzy a rozvoje nezávislé činnosti a schopností zastávat a tvořit nové pracovní náplně a formáty např. v kombinaci s dalšími obory, což se začalo realizovat již v letech hygienických omezení posledních dvou let.

Průzkum byl proveden v rámci výzkumného záměru Institutu umění-Divadelního ústavu (dále IDU) s tématem „Uplatnitelnosti na trhu práce v oblasti klasické hudby v ČR v kontextu EU,“ který je součástí širšího výzkumného záměru „Kulturní politika.“³⁶ Některé informace byly prezentovány a diskutovány také v rámci mezinárodní konference České hudební rady 1. 10. 2021 *Carrer of Musician*.³⁷

Bibliography

- AEC. *Learning Outcomes 2017*, AEC [online], 15 s. Česky dostupné z: https://www.amu.cz/media/AEC-Hudba-vysledky-uceni_g5KBIXB.pdf.
- BAUER, Christine, STRAUSS, Christine. *Educating Artists in Management – An Analysis of Art Education Programmes in DACH Region*. Cogent Education [online], vol. 2, 2015, [cit. 22. 5. 2015]. Dostupné z: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2015.1045217>.
- BISHOP, Esther, TRÖNDLE, Martin. *Tertiary Musical Performance Education*. Music&Practice. [online], vol. 3, 2017, [cit. 17. 05. 2021]. Dostupné z: <https://www.musicandpractice.org/Avolume-3/tertiary-musical-performance-education/>.
- CROSIER, David a kol. *Modernisation of Higher Education in Europe: Access, Retention and Employability*. Brussels, Education, Audiovisual & Culture Executive Agency, ed. Eurydice Brief. ISBN 978-92-9201-653-1, 22 s.

léty 2009/10 a 2017/18 a rovněž pokles výdajů na kulturu na hlavu o 41% v daném období. Celkově dochází k restrukturalizaci institucí, v nichž zůstávají jako stálí zaměstnanci především zaměstnanci vedení a správy, které zajišťuje financování a poptávku. Tato data jsou z Velké Británie a souvisejí rovněž se zařazením performing arts do tzv. kulturních průmyslů. Změna uvažování politiků i donátorů je v dopadech dvojsečná. Tato tendence se přelévá také do EU a zatím významně nezasáhla české země.

³⁶ Tento článek vychází za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci institucionálního financování dlouhodobé koncepce rozvoje výzkumné organizace Institut umění – Divadelní ústav na léta 2019–2023.

³⁷ Career of Musician. Mezinárodní konference 1. 10. 2021 ZOOM [online]. Dostupné z: <https://www.chr-cmc.org/cs/save-the-date-2021>.

- CSVŠ, v.v.i. *Uplatnitelnost absolventů vysokých škol z pohledu zaměstnavatelů*. SPD ČR [online] Praha, 2021, 64 s. Dostupné z: https://www.spcr.cz/images/Studie_Uplatnitelnost_absolventů_VŠ.pdf.
- DE WISPELAERE, Frederic & SCHEPERS, Wouter (HIVA-KU Leuven), JORENS, Yves & Nerinx (Ghent University), ROCCA, Marco & DUCHATEAU, Leila (CNRS – University of Strasbourg). *Cross-border Employment in the Live Performance Sector. Exploring the Social Security and Employment Status of Highly Mobile Workers*, HIVA-KU Leuven, 2021. 216 s.
- MUSIKLEBEN IN DEUTSCHLAND, Deutsche Musikrat, 12. 4. 2019, ISBN 978-3982070506, 620 s.
- ROBERTSON, Ben, WHITEFOOT, Elli. *What Do Creative Arts Graduates Do?* [online] Prospects Luminate, 2022 [ed. leden 2022]. Dostupné z: <https://luminate.prospects.ac.uk/what-do-creative-arts-graduates-do>.
- ROBINS, I. *The Performing Arts Sector – Visions of the Future*, EMCC [online] 2006 [ed. 08. 01. 2006]. Dostupné z: <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/emcc/articles/the-performing-arts-sector-visions-of-the-future>.
- SEDLÁČEK, Jan. *Uplatnění absolventů uměleckých oborů na trhu práce v mezioborovém srovnání*. Prezentace mezinárodní konference České hudební rady [online], 1. 10. 2021. Dostupné z: <https://www.chr-cmc.org/cs/save-the-date-2021>.
- STRATEGIE VZDĚLÁVACÍ POLITIKY ČR 2030+ [online]. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/strategie-2030>.
- ŠMÍDOVÁ, Michaela. *Umělecké obory v kontextu šetření Eurostudent VII*. Prezentace mezinárodní konference České hudební rady [online] 1. 10. 2021. Dostupné z: <https://www.chr-cmc.org/cs/save-the-date-2021>.
- The Big Freelance Report*, Freelancers, Make Theatre Work (kompilace kolektivu cca 50 autorů), Arts Council England [online], 2021, 142 s. Dostupné z: <https://freelancersmaketheatrework.com/wp-content/uploads/2021/03/The-Big-Freelancer-Report.pdf>.
- THOMPSON, Kristin. *Are Musicians Making More or Less Money?* [online] 2012 Artist Revenue Streams [published 13. 05. 2021]. Dostupné z: <http://money.futureofmusic.org/are-musicians-making-more-or-less-money/>.
- VÁŠEK, Roman, RIEDLBAUCH, Václav. *Studie návazné uplatnitelnosti personálu, zaměřeno na vybrané umělce z oblasti performing arts*, 1. vyd. ÚZS ČR, Praha 2012, 160 s.
- VLASOVA, Barbora, MARENGO, Andrea. *Tracking Alumni in Higher Music Education. Report on Current Institutional Practices*, AEC, 22. 8. 2016, 39 s.
- WELSH, Diane H.B., ONISHI, Thamaki, DE HOOG, Ruth, SUMERA, Syed. *Responding to the Needs and Challenges of Arts Entrepreneurs. An Exploratory Study of Arts Entrepreneurship in North Carolina Higher Education*. [online] 2014, Artivate sv. 3, č. 2., s. 1–37 [published 06. 01. 2014]. Dostupné z: <https://artivate.org/index.php/artivate/article/view/27>.
- WHITE, Jason. *Barriers to Recognizing Arts Entrepreneurship Education as Essential to Professional Arts Training*. [online] 2013. Artivate sv.2, č. 3, s. 28-39 [published 12. 01. 2013]. Dostupné z: <https://artivate.org/index.php/artivate/article/view/15>.
- WOOLARD, Caroline, MURPHY, Blair, JAHODA, Susan. *Artists Report Back, A National Study on the Lives of Arts Graduates and Working Artists*. A report by BFAMFAPhD.[online] 2014. 16 s. Dostupné z: https://www.academia.edu/9764236/Artists_Report_Back.

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-SA 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.